

ISTORIA BISERICESCĂ UNIVERSALĂ

Vol. II

De la anul 1054 până în prezent

Partea a doua:

Situația generală a Bisericilor Ortodoxe din secolul al XI-lea până astăzi

Manual pentru Facultățile de Teologie din Patriarhia Română

Ediția a II-a, revizuită

Coordonator: Pr. Prof. Dr. Viorel Ioniță

Pr. Prof. Dr. Daniel Benga, Pr. Prof. Dr. Nicolae Chifăr,
Pr. Prof. Dr. Gabriel-Viorel Gârdan, Pr. Prof. Dr. Ioan-Vasile Leb,
Pr. Prof. Dr. Constantin Pătuleanu

Volum publicat cu binecuvântarea
Preafericitului Părinte

DANIEL

Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE (ediția I)	17
PREFAȚĂ (ediția a II-a)	20
LISTĂ DE ABREVIERI	21

Capitolul I

SITUAȚIA GENERALĂ ÎN RĂSĂRITUL CREȘTIN
LA ÎNCEPUTUL MILENIULUI AL II-LEA (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 23

I.1. Pe plan politic	23
I.2. Pe plan bisericesc	26
I.3. Pe planul culturii teologice	27

Capitolul II

PATRIARHIA ECUMENICĂ DE LA 1054 PÂNĂ LA ANUL 1453
(Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 31

II.1. Considerații generale	31
II.2. Patriarhia Ecumenică în timpul împăratului Alexios I Comnenul	37
II.3. Patriarhia Ecumenică în timpul împăratului Manuel I Comnenul	41
II.4. Patriarhia Ecumenică în timpul dinastiei anghelilor	49
II.5. Patriarhia Ecumenică în timpul dinastiei Iascarizilor	53
II.6. Patriarhia Ecumenică în timpul împăraților Mihail al VIII-lea și Andronic al II-lea Paleologul	59
II.6.a. Conciliul unionist de la Lyon	60
II.6.b. Schisma arseniană	62
II.7. Patriarhia Ecumenică în timpul ultimilor paleologi	65
II.7.a. Disputa isihastă și sinoadele legate de aceasta	66
II.7.b. Patriarhia Ecumenică, de la patriarhul Macarie până la patriarhul Iosif al II-lea	74
II.7.c. Sinodul unionist de la Ferrara-Florența și Patriarhia Ecumenică în anul 1453	78

Capitolul III**CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI SUB TURCI ȘI CONSECINȚELE ACESTEIA
PENTRU BISERICA ORTODOXĂ (Pr. prof. dr. Nicolae Chifăr) / 85**

III.1. Situația politică a Imperiului Bizantin la începutul secolului al XV-lea	85
III.2. Împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425).....	88
III.3. Împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul (1435-1448)	91
III.4. Constantin al XI-lea Dragases (1448-1453), ultimul împărat bizantin	94
III.5. Asediul și căderea Constantinopolului.....	97
III.6. Consecințele căderii Constantinopolului pentru Biserica Ortodoxă.....	100

Capitolul IV**PATRIARHIA ECUMENICĂ DE LA ANUL 1453
PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 109**

IV.1. Considerații generale	109
IV.2. Coordonatele politice și administrative ale vieții Patriarhiei Ecumenice din anul 1453 până astăzi	111
IV.2.a. Relațiile Patriarhiei Ecumenice cu autoritățile politice otomane/turce.....	111
IV.2.b. Organizarea Patriarhiei Ecumenice din anul 1453 până astăzi	116
IV.3. Marea Biserică în captivitate (1453-1821)	121
IV.3.a. Preliminarii.....	121
IV.3.b. Perioada de reorganizare și afirmare pe plan extern (1453-1595).....	123
IV.3.c. Confruntarea Patriarhiei Ecumenice cu tradițiile creștine apusene (1595-1723).....	129
IV.3.d. Reorientarea Patriarhiei Ecumenice spre sursele ei tradiționale (1723-1821)	136
IV.4. Patriarhia Ecumenică în pragul epocii moderne (1821-1921)	141
IV.5. Patriarhia Ecumenică din anul 1921 până astăzi	146

Capitolul V**PATRIARHIA ALEXANDRIEI DIN SECOLUL AL XI-LEA
PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 157**

V.1. Contextul politic în care a activat Patriarhia Alexandriei în această perioadă	157
V.2. Situația generală a Patriarhiei Alexandriei din secolul al XI-lea până în prezent	160
V.3. Patriarhii Alexandriei din secolul al XI-lea până în prezent.....	164
V.3.a. Patriarhii Alexandriei între anii 1052-1567.....	164
V.3.b. Patriarhii Alexandriei între anii 1567-1805.....	167
V.3.c. Patriarhii Alexandriei în perioada influenței britanice asupra Egiptului.....	173
V.3.d. Patriarhii Alexandriei din anul 1922 până astăzi	176

Capitolul VI**PATRIARHIA ANTIOHIEI DIN SECOLUL AL XI-LEA**

PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 183

VI.1. Contextul politic în care a activat Patriarhia Antiohiei în această perioadă	183
VI.2. Patriarhia Antiohiei în perioada recuceririi bizantine (969-1084)	187
VI.3. Patriarhia Antiohiei sub latini până la strămutarea la Damasc (1098-1364)	192
VI.4. Patriarhia Antiohiei sub stăpânirea mamelucilor (1364-1516)	199
VI.5. Perioada de afirmare a Bisericii Antiohiei pe plan internațional (1516-1724)	202
VI.6. Schisma din anul 1724	211
VI.7. Patriarhia Antiohiei în perioada dominației grecești (1724-1898)	216
VI.8. Patriarhia Antiohiei din 1899 până în prezent	223

Capitolul VII**PATRIARHIA IERUSALIMULUI DIN SECOLUL AL XI-LEA**

PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 239

VII.1. Contextul politic în care a evoluat Patriarhia Ierusalimului	240
VII.2. Suferințele ortodocșilor sub cruciați și sub dinastia ayyubizilor (1099-1261)	243
VII.3. Patriarhia Ierusalimului în timpul stăpânirii mamelucilor (1261-1516)	248
VII.4. Patriarhia Ierusalimului sub stăpânirea otomană (1516-1918)	253
VII.4.a. <i>Lupta cu eterodocșii pentru controlul asupra Locurilor Sfinte</i>	254
VII.4.b. <i>Epoca de înflorire a Patriarhiei Ierusalimului (1669-1845)</i>	261
VII.4.c. <i>Frământări interne în sânul Patriarhiei Ierusalimului</i>	271
VII.5. Patriarhia Ierusalimului în contemporaneitate	278

Capitolul VIII**BISERICA ORTODOXĂ RUSĂ DE LA ÎNTEMEIERE**

PÂNĂ ÎN ANUL 1589 (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 289

VIII.1. Biserica Rusă de la origini până la mutarea mitropoliei de la Kiev la Vladimir	290
VIII.2. Biserica Ortodoxă Rusă sub stăpânirea tătarilor	301
VIII.3. Biserica Rusă din teritoriile cucerite de statul lituaniano-polonez	306
VIII.4. Mitropolia Moscovei între anii 1308-1448	310
VIII.5. Biserica Rusă de la autocefalie la rang de Patriarhie (1448-1589)	320

Capitolul IX**BISERICA ORTODOXĂ RUSĂ DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA
PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 337**

IX.1. Patriarhia Rusă pe parcursul secolului al XVII-lea până la Petru cel Mare	337
IX.1.a. <i>Reforma patriarhului Nikon</i>	343
IX.1.b. <i>Activitatea urmașilor patriarhului Nikon până la țarul Petru cel Mare</i>	351
IX.2. Biserica Rusă de la Petru cel Mare până la începutul secolului al XIX-lea	355
IX.2.a. <i>Reformele lui Petru cel Mare</i>	355
IX.2.b. <i>Sinodul Dirigent sub urmașii lui Petru cel Mare</i>	362
IX.2.c. <i>Biserica Ortodoxă Rusă în timpul împărătesei Ecaterina a II-a</i>	368
IX.3. Biserica Ortodoxă Rusă pe parcursul secolului al XIX-lea	375
IX.3.a. <i>Politica religioasă a împăratului Paul I și urmările ei</i>	375
IX.3.b. <i>Sinodul Dirigent pe parcursul secolului al XIX-lea</i>	377
IX.3.c. <i>Reforma învățământului teologic rus pe parcursul secolului al XIX-lea</i>	379
IX.3.d. <i>Publicarea Bibliei în limba rusă</i>	383
IX.3.e. <i>Revenirea uniților la Biserica Ortodoxă</i>	384
IX.3.f. <i>Cultura teologică academică rusă pe parcursul secolului al XIX-lea</i>	386
IX.3.g. <i>Teologia ascetico-mistică</i>	392
IX.3.h. <i>Filosofia religioasă rusă</i>	398
IX.4. Biserica Rusă la începutul secolului al XX-lea	405
IX.4.a. <i>Ultimii ani de activitate a Sinodului Dirigent</i>	405
IX.4.b. <i>Sinodul local al Bisericii Ortodoxe Ruse din 1917-1918</i>	409
IX.4.c. <i>Cultura teologică rusă la începutul secolului al XX-lea</i>	412
IX.5. Biserica Rusă sub persecuția sovietică în perioada interbelică	417
IX.6. Biserica Rusă între anii 1944-1990	427
IX.7. Biserica Ortodoxă Rusă după dezmembrarea Uniunii Sovietice	434

Capitolul X**BISERICA ORTODOXĂ SĂRBĂ DE LA ÎNCEPUT
PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 441**

X.1. Biserica Ortodoxă Sârbă de la obținerea autocefaliei până la ridicarea la rang de Patriarhie	442
X.2. Prima Patriarhie Sârbă (1346-1459)	445
X.3. A doua Patriarhie Sârbă (1557-1766)	449
X.3.a. <i>De la reînființarea Patriarhiei la retragerea patriarhului Maxim I (1674)</i>	449
X.3.b. <i>Cele două Mari Migrații ale sârbilor</i>	452
X.3.c. <i>Ultimii ani ai Patriarhiei de Peć</i>	456
X.4. Biserica Ortodoxă Sârbă de la a doua desființare a Patriarhiei Sârbe până la restaurarea sa definitivă	457

X.4.a. <i>Biserica Sârbă în jurisdicția Patriarhiei Ecumenice (1766-1879)</i>	457
X.4.b. <i>Biserica Sârbă din Imperiul Habsburgic până în anul 1920</i>	460
X.4.c. <i>Biserica Sârbă din Muntenegru</i>	465
X.5. Reunificarea Bisericii Sârbe și restabilirea Patriarhiei	468
X.6. Biserica Sârbă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial	472
X.7. Biserica Ortodoxă Sârbă în perioada comunistă	476
X.7.a. <i>Confruntarea Bisericii Sârbe cu puterea comunistă</i>	476
X.7.b. <i>Schisma Bisericii din Macedonia și încheierea ei</i>	480
X.7.c. <i>Schisma bisericească a sârbilor din America</i>	483
X.7.d. <i>Teologi ortodocși sârbi recunoscuți pe plan panortodox</i>	486
X.8. Biserica Ortodoxă Sârbă din anul 1990 până astăzi	491

Capitolul XI

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Nicolae Chifăr) / 497

XI.1. Spațiul de formare a poporului român creștin	497
XI.2. Viața bisericească în secolele VII-XIV	501
XI.3. Biserica Ortodoxă Română din Țara Românească și din Moldova în perioada Evului Mediu (secolele XIV-XVIII)	505
XI.4. Biserica din regatul României de la autocefalie până în anul 1918	516
XI.5. Biserica Ortodoxă Română din Transilvania până în anul 1918	518
XI.6. Biserica Ortodoxă Română de la 1918 până astăzi	524
XI.6.a. <i>Ridicarea la rang de Patriarhie</i>	524
XI.6.b. <i>Biserica Ortodoxă Română în perioada comunistă</i>	525
XI.6.c. <i>Biserica Ortodoxă Română din anul 1990 până astăzi</i>	528
XI.7. Monahismul ortodox românesc	531
XI.8. Cultura teologică în Biserica Ortodoxă Română	540

Capitolul XII

BISERICA ORTODOXĂ BULGARĂ DE LA ÎNTEMEIERE PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 549

XII.1. Premisele încreștinării bulgarilor	549
XII.2. Prima Patriarhie Bulgară	550
XII.3. Arhiepiscopia de Ohrida între anii 1018-1235	552
XII.4. Patriarhia de Târnovo sau a doua Patriarhie Bulgară	554
XII.5. Arhiepiscopia de Ohrida sub stăpânirea otomană (1408-1767)	559
XII.6. Lupta pentru independența bisericească	564
XII.6.a. <i>Afirmarea conștiinței naționale a bulgarilor și înființarea Exarhatului</i>	564
XII.6.b. <i>Activitatea Exarhatului între anii 1872-1915</i>	568

XII.7. Biserica Bulgară în perioada 1915-1945.....	571
XII.8. Biserica Bulgară între anii 1945-1990.....	575
XII.8.a. Înlăturarea schismei și ridicarea la rang de Patriarhie	575
XII.8.b. Biserica Bulgară în perioada comunistă.....	579
XII.9. Biserica Ortodoxă Bulgară după anul 1990.....	583
XII.9.a. Schisma din sânul Bisericii Bulgare.....	583
XII.9.b. Situația actuală a Bisericii Ortodoxe Bulgare.....	587

Capitolul XIII

BISERICA ORTODOXĂ GEORGIANĂ DE LA ÎNCEPUT PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Daniel Benga) / 593

XIII.1. Statul Georgia și încreștinarea poporului georgian	593
XIII.2. Biserica Georgiei de la încreștinare până în secolul al XI-lea	595
XIII.3. Epoca de aur a creștinismului georgian într-un regat unit (secolele XI-XIII).....	596
XIII.4. Georgia în jocul de interese al mongolilor, turcilor și perșilor (secolele XIV-XVIII).....	600
XIII.5. Biserica Ortodoxă a Georgiei în Imperiul Țarist (1801-1917)	603
XIII.6. Biserica Ortodoxă Georgiană în Uniunea Sovietică (1921-1991)	606
XIII.7. Biserica Ortodoxă Georgiană în contemporaneitate (1991-2021)	609
XIII.8. Cultura teologică georgiană: limba și traducerea Sfintei Scripturi.....	612
XIII.9. Monahismul georgian.....	615

Capitolul XIV

BISERICA CIPRULUI DIN SECOLUL AL XI-LEA PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 619

XIV.1. Perioada stăpânirii francilor sau a latinilor (1192-1571)	620
XIV.2. Perioada stăpânirii otomane (1571-1878).....	623
XIV.3. Perioada stăpânirii engleze (1878-1960).....	626
XIV.4. Perioada Republicii Cipru și situația actuală	629

Capitolul XV

BISERICA GRECIEI DE LA DECLARAREA AUTOCEFALIEI PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 635

XV.1. Formarea și evoluția geografică a Greciei moderne.....	635
XV.2. Biserica Greciei de la înființare până la recunoașterea autocefaliei (1833-1850)	638
XV.3. Biserica Greciei de la autocefalie la definitivarea structurii canonice (1850-1882).....	644
XV.4. Biserica Greciei între anii 1882-1923.....	647

XV.5. Biserica Greciei între anii 1923-1949.....	651
XV.6. Biserica Greciei de la încheierea Războiului Civil la sfârșitul dictaturii coloneilor (1949-1974)	656
XV.7. Biserica Greciei din anul 1974 până astăzi	663

Capitolul XVI

BISERICA ORTODOXĂ DIN POLONIA DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Ioan-Vasile Leb) / 673

XVI.1. Începuturile Bisericii Ortodoxe din Polonia	673
XVI.2. Scindarea Bisericii Ortodoxe din Polonia (1596)	676
XVI.3. Împărțirea Poloniei și urmările ei pentru Biserica Ortodoxă.....	679
XVI.4. Biserica Ortodoxă din Polonia între anii 1918-1945.....	680
XVI.5. Biserica Ortodoxă din Polonia în timpul regimului comunist (1945-1980).....	682
XVI.6. Biserica Ortodoxă Poloneză din 1980 până în prezent.....	685

Capitolul XVII

BISERICA ORTODOXĂ AUTOCEFALĂ A ALBANIEI DE LA ÎNCEPUT PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 689

XVII.1. Teritoriul albanez până în pragul epocii moderne.....	689
XVII.2. Limba albaneză în Biserica Ortodoxă până la anul 1908.....	691
XVII.3. Formarea statului albanez independent.....	695
XVII.4. Declaraarea și recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Albaneze.....	698
XVII.5. Biserica Albaniei între anii 1939-1990	704
XVII.6. Biserica Ortodoxă Albaneză de la căderea comunismului până astăzi.....	709

Capitolul XVIII

BISERICA ORTODOXĂ A ȚINUTURILOR CEHE ȘI A SLOVACIEI DE LA ÎNCEPUT PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Ioan-Vasile Leb) / 717

XVIII.1. Începuturile Ortodoxiei în aceste ținuturi (secolele IX-XI)	717
XVIII.2. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor între secolele X-XIX.....	722
XVIII.2.a. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor până la cucerirea habsburgică.....	722
XVIII.2.b. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor în timpul stăpânirii habsburgice.....	724
XVIII.3. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor în timpul Republicii Cehoslovace.....	726
XVIII.3.a. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor între anii 1918-1945	726
XVIII.3.b. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor în timpul regimului comunist (1945-1989)	730

XVIII.4. Biserica Ortodoxă a cehilor și slovacilor din 1989 până astăzi	732
XVIII.4.a. Scindarea Republicii Cehoslovace și configurația actuală a Bisericii Ortodoxe	732
XVIII.4.b. Teologia și învățământul în Biserica din Ținuturile Cehiei și Slovaciei.....	735

Capitolul XIX

BISERICI ORTODOXE AUTONOME (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 739

XIX.1. Statutul canonic al Bisericilor Ortodoxe Autonome	739
XIX.2. Arhiepiscopia de Sinai, Faran și Raitu	740
XIX.3. Biserica Ortodoxă Finlandeză (Suomen Ortodoksinen Kirkko)	744
XIX.4. Biserica Ortodoxă Apostolică Estoniană (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik)	750
XIX.5. Biserica Ortodoxă din Japonia	758
XIX.5.a. Activitatea Sfântului Nicolae, Luminătorul Japoniei	758
XIX.5.b. Biserica Ortodoxă Japoneză în cadrul Mitropoliei din America	762
XIX.5.c. Reintrarea Bisericii Ortodoxe Japoneze în jurisdicția Patriarhiei Moscovei și obținerea autonomiei.....	764

Capitolul XX

MĂRTURISIRILE DE CREDINȚĂ ORTODOXE FAȚĂ DE CONFESIUNILE
OCCIDENTALE (SECOLELE XV-XIX) (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 769

XX.1. Originea și importanța mărturisirilor de credință	769
XX.2. Combaterea influențelor latinizante și a uniatismului	773
XX.3. Definirea credinței ortodoxe în raport cu credința luterană	777
XX.4. Definirea credinței ortodoxe față de reformați	779
XX.4.a. Mărturisirea de credință semnată de Chiril Lucaris	779
XX.4.b. Mărturisirea de credință a mitropolitului Petru Movilă.....	780
XX.4.c. Mărturisirea de credință a patriarhului Dositei al Ierusalimului	783
XX.4.d. Mărturisirea de credință a lui Nicolae Milescu Spătarul.....	785
XX.5. Răspunsul patriarhilor răsăriteni către anglicanii nonjurori.....	786

Capitolul XXI

MONAHISMUL ATHONIT ȘI INFLUENȚA SA
ÎN BULGARIA, SERBIA ȘI ALBANIA (Pr. prof. dr. Constantin Pătuleanu) / 791

XXI.1. Preliminarii.....	791
XXI.2. Sfântul Munte Athos	793
XXI.3. Monahismul la bulgari	804

XXI.4. Monahismul la sârbi	805
XXI.5. Monahismul în Albania.....	807

Capitolul XXII

ÎNVĂȚĂMÂNTUL TEOLOGIC ORTODOX

DIN SECOLUL AL XIX-LEA PÂNĂ ASTĂZI (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 809

XXII.1. Considerații generale	809
XXII.2. Instituții de învățământ teologic ortodox în limba greacă.....	811
XXII.3. Instituții de învățământ teologic în limba arabă.....	813
XXII.4. Instituții de învățământ teologic în limba rusă	813
XXII.5. Instituții de învățământ teologic ortodox în limba sârbă.....	816
XXII.6. Instituții de învățământ teologic ortodox în limba română.....	817
XXII.7. Instituții de învățământ teologic în limba bulgară	822
XXII.8. Instituții de învățământ teologic în limba georgiană.....	823
XXII.9. Instituții de învățământ teologic în limba poloneză.....	823
XXII.10. Instituții de învățământ teologic în limba albaneză	824
XXII.11. Instituții de învățământ teologic în limbile cehă și slovacă.....	824
XXII.12. Instituții de învățământ teologic ortodox în limba finlandeză	825
XXII.13. Instituții teologice ortodoxe de învățământ în diaspora	825

Capitolul XXIII

DIASPORA ORTODOXĂ / 829

XXIII.1. Diaspora ortodoxă în trecut și astăzi (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță)	829
XXIII.1.a. Noțiunea de diaspora.....	829
XXIII.1.b. Diaspora din punct de vedere ortodox.....	830
XXIII.1.c. Hotărâri privind diaspora ortodoxă la nivel panortodox.....	833
XXIII.2. Diaspora ortodoxă în Europa (Pr. prof. dr. Daniel Benga).....	834
XXIII.2.a. Diaspora ortodoxă în Europa până în secolul al XX-lea.....	835
XXIII.2.b. Diaspora Patriarhiei Ecumenice din Europa	836
XXIII.2.c. Diaspora Patriarhiei Antiohiei în Europa.....	838
XXIII.2.d. Diaspora Bisericii Ortodoxe Ruse în Europa.....	838
XXIII.2.e. Diaspora Bisericii Ortodoxe Sârbe în Europa.....	839
XXIII.2.f. Diaspora Bisericii Ortodoxe Române în Europa.....	840
XXIII.2.g. Diaspora Bisericii Ortodoxe Bulgare în Europa.....	842
XXIII.2.h. Diaspora Bisericii Ortodoxe Georgiene în Europa.....	842
XXIII.3. Diaspora ortodoxă în Canada, Statele Unite ale Americii și America Latină (Pr. prof. dr. Gabriel-Viorel Gârdan)	844
XXIII.3.a. Începuturile misionare.....	844
XXIII.3.b. Emigrația și epoca Bisericilor etnice	847
XXIII.3.c. Disidență și autocefalie.....	851
XXIII.3.d. Adunarea Episcopală - de la vis la realitate.....	854
XXIII.3.e. Diaspora Patriarhiei Ecumenice	857

XXIII.3.f. <i>Diaspora Patriarhiei Antiohiei</i>	860
XXIII.3.g. <i>Diaspora Bisericii Ortodoxe Ruse</i>	861
XXIII.3.h. <i>Diaspora Bisericii Ortodoxe Sârbe</i>	862
XXIII.3.i. <i>Diaspora Bisericii Ortodoxe Române</i>	862
XXIII.3.j. <i>Diaspora Bisericii Ortodoxe Bulgare</i>	864
XXIII.3.k. <i>Diaspora Bisericii Ortodoxe Georgiene</i>	864
XXIII.3.l. <i>Biserica Ortodoxă din America</i>	865
XXIII.4. Diaspora Ortodoxă din Australia, Noua Zeelandă și Oceania (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță)	869
XXIII.4.a. <i>Diaspora ortodoxă greacă din Australia și Noua Zeelandă</i>	869
XXIII.4.b. <i>Comunitățile antiohieni din Australia și Noua Zeelandă</i>	873
XXIII.4.c. <i>Comunitățile ortodoxe rusești din Australia</i> <i>și Noua Zeelandă</i>	874
XXIII.4.d. <i>Comunitățile ortodoxe sârbești din Australia</i> <i>și Noua Zeelandă</i>	882
XXIII.4.e. <i>Comunitățile ortodoxe românești din Australia</i> <i>și Noua Zeelandă</i>	885
XXIII.5. Contribuții ale teologilor ruși din diaspora cu impact pe plan panortodox (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță)	890
XXIII.5.a. <i>Contextul istoric</i>	890
XXIII.5.b. <i>O nouă abordare a teologiei dogmatice</i>	892
XXIII.5.c. <i>Reîntoarcerea la gândirea Sfinților Părinți</i>	894
XXIII.5.d. <i>Principii privind raportarea ortodocșilor</i> <i>față de Mișcarea Ecumenică</i>	897
XXIII.5.e. <i>Eclesiologia euharistică</i>	898
XXIII.5.f. <i>Teologia mistică și apofatică</i>	899
XXIII.5.g. <i>Îndumnezeirea omului</i>	901
XXIII.5.h. <i>Teologia iubirii și a frumuseții divine</i>	903
XXIII.5.i. <i>Energii divine necreate și îndumnezeirea omului</i>	906
XXIII.5.j. <i>Teologia liturgică</i>	908
XXIII.5.k. <i>Spiritualitatea ortodoxă și teologia chenotică</i>	910

Capitolul XXIV

PREGĂTIREA, LUCRĂRILE ȘI HOTĂRĂRILE SFÂNTULUI ȘI MARELUI SINOD AL BISERICII ORTODOXE (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 919

XXIV.1. Premisele necesității unui Sinod al întregii Bisericii Ortodoxe	919
XXIV.2. Etaplele preliminare ale pregătirii Sinodului Ortodox	920
XXIV.2.a. <i>Congresul Panortodox de la Constantinopol (1923)</i>	920
XXIV.2.b. <i>Întrunirea Comisiei Interortodoxe</i> <i>la Mănăstirea Vatoped (1930)</i>	922
XXIV.2.c. <i>Conferința Ortodoxă de la Moscova (1948)</i>	923
XXIV.3. Definirea caracterului și a tematicii Sinodului Bisericii Ortodoxe	925
XXIV.3.a. <i>Prima Conferință Panortodoxă (1961)</i>	925
XXIV.3.b. <i>A II-a Conferință Panortodoxă (1963)</i>	927

XXIV.3.c. A III-a Conferință Panortodoxă (1964).....	927
XXIV.3.d. A IV-a Conferință Panortodoxă (1968)	929
XXIV.4. Elaborarea catalogului temelor	930
XXIV.4.a. Prima Conferință Panortodoxă Presinodală (1976)	930
XXIV.4.b. A II-a Conferință Panortodoxă Presinodală (1982)	932
XXIV.4.c. A III-a Conferință Panortodoxă Presinodală (1986)	934
XXIV.4.d. A IV-a Conferință Panortodoxă Presinodală (2009).....	936
XXIV.4.e. A V-a Conferință Panortodoxă Presinodală (2015).....	939
XXIV.5. Sinaxa Întăistătorilor Bisericii Ortodoxe și pregătirea Sfântului și Marelui Sinod (ianuarie 2016).....	941
XXIV.6. Sfântul și Marele Sinod al Bisericii Ortodoxe (iunie 2016)	943
XXIV.6.a. Participanții la sinod.....	943
XXIV.6.b. Lucrările sinodului	944
XXIV.6.c. Hotărârile sinodului	945
XXIV.7. Receptarea hotărârilor Sfântului și Marelui Sinod	951

Capitolul XXV

BISERICA ORTODOXĂ ȘI MIȘCAREA ECUMENICĂ

(Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 955

XXV.1. Începutul Mișcării Ecumenice	955
XXV.2. Primele raportări ale Bisericii Ortodoxe față de Mișcarea Ecumenică	957
XXV.3. Biserica Ortodoxă și Mișcarea Ecumenică în perioada interbelică.....	960
XXV.4. Bisericile Ortodoxe și Consiliul Ecumenic al Bisericilor	963
XXV.4.a. Bisericile Ortodoxe și primele două Adunări generale ale CEB.....	963
XXV.4.b. Participarea ortodoxă în cadrul CEB între anii 1968-1991	966
XXV.4.c. Participarea ortodocșilor în cadrul CEB după căderea comunismului.....	968
XXV.5. Participarea ortodocșilor în alte organizații ecumenice	973
XXV.5.a. Observații generale	973
XXV.5.b. Bisericile Ortodoxe și Conferința Bisericilor Europene (1959-1990)	974
XXV.5.c. Bisericile Ortodoxe și CBE de la căderea comunismului până astăzi.....	980
XXV.6. Bisericile Ortodoxe și Conferința Creștină pentru Pace	984
XXV.7. Participarea ortodocșilor la Consiliul Bisericilor din Orientul Mijlociu.....	986

Capitolul XXVI

DIALOGURILE TEOLOGICE BILATERALE PE PLAN MONDIAL ÎNTRE BISERICA ORTODOXĂ ȘI ALTE COMUNITĂȚI CREȘTINE (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 991

XXVI.1. Preliminarii.....	991
XXVI.2. Dialogul teologic dintre Biserica Ortodoxă și Comuniunea Anglicană.....	992

XXVI.3. Dialogul teologic dintre Biserica Ortodoxă și Bisericile Vechi Catolice	996
XXVI.4. Dialogul teologic dintre Biserica Ortodoxă și Biserica Romano-Catolică	998
XXVI.5. Dialogul teologic dintre Biserica Ortodoxă și Federația Luterană Mondială	1001
XXVI.6. Dialogul teologic dintre Biserica Ortodoxă și Bisericile Vechi Orientale	1005
XXVI.7. Dialogul teologic dintre Biserica Ortodoxă și Alianța Mondială a Bisericilor Reformate.....	1008
XXVI.8. Receptarea rezultatelor acestor dialoguri în cadrul Bisericilor Ortodoxe	1011

Capitolul XXVII

PRIVIRE DE ANSAMBLU ASUPRA BISERICII ORTODOXE
LA ÎNCEPUTUL MILENIULUI AL TREILEA (Pr. prof. dr. Viorel Ioniță) / 1015

Anexă

LISTE DE ÎNTÂIȘTĂTORI AI BISERICILOR ORTODOXE,
LISTE CRONOLOGICE DE SUVERANI DIN AL DOILEA
MILENIU CREȘTIN (Lect. dr. Sebastian Nazăru) / 1027

CAPITOLUL I

SITUAȚIA GENERALĂ ÎN RĂSĂRITUL CREȘTIN LA ÎNCEPUTUL MILENIULUI AL II-LEA*

I.1. Pe plan politic

La începutul celui de-al II-lea mileniu creștin, mai precis pe parcursul secolului al XI-lea d.Hr., Răsăritul creștin-ortodox s-a confruntat cu unele schimbări radicale atât pe plan politic, cât și cultural și religios. Evenimentele politice desfășurate în cadrul Imperiului Bizantin la cumpăna dintre secolele al X-lea și al XI-lea au ilustrat încă o dată măreția lumii bizantine, prin politica militară a împăratului Vasile al II-lea Macedoneanul (976-1025), când imperiul basileilor a cunoscut ultima sa mare întindere geografică. Cuceririle din timpul împăratului Vasile al II-lea au fost precedate în Răsărit de campaniile militare ale înaintașilor săi. Profitând de diviziunile din cadrul principatelor arabe, în a doua jumătate a secolului al X-lea, împăratul bizantin Nichifor al II-lea Focas (963-969) a rupt de sub stăpânirea arabă Siria de Nord și a eliberat cetatea Antiohiei în octombrie 969. Împăratul Ioan I Tzimiskes (969-976) a reușit apoi să restabilească autoritatea bizantină în acele provincii orientale pentru o perioadă de mai bine de un secol (969-1084). Palestina și Egiptul, ca de altfel toate regiunile din nordul Africii au rămas definitiv în stăpânirea musulmanilor, astfel că patriarhiile ortodoxe de Alexandria și Ierusalim, precum și o parte din cea de Antiohia, au continuat

---

* Capitolul elaborat de Pr. prof. dr. Viorel Ioniță.

activitatea lor sub autoritatea islamică. În partea de Apus a lumii bizantine, mai precis în Peninsula Balcanică, s-a afirmat tot mai mult Primul Imperiu Bulgar, care, sub ultimul mare țar Samuil (997-1014), a ajuns să constituie o mare amenințare pentru Constantinopol. Împăratul Vasile al II-lea i-a înfrânt pe bulgari și a recucerit întreaga Peninsulă Balcanică.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea, selgiucizii, sub Alp Arslan (1063-1072), au invadat provinciile orientale ale Imperiului Bizantin. În urma bătăliei de la Manzikert, din august 1071, bizantinii au fost învinși, împăratul Roman al IV-lea Diogenes (1068-1071) căzând prizonier și pierzându-și tronul. Deși eliberat, acesta a fost forțat să intre în monahism și apoi orbit de către adversarii săi, act ce a dus la moartea sa tragică la numai un an distanță. În urma bătăliei de la Manzikert, selgiucizii au cucerit provinciile bizantine din Orientul Mijlociu și din partea răsăriteană a Asiei Mici, acestea fiind pierdute pentru totdeauna de către bizantini. Tot în timpul domniei împăratului Roman al IV-lea, Imperiul Bizantin a fost deposedat și de ultimele teritorii pe care le mai deținea în sudul Italiei, unde s-au extins normanzii, invitați în Sicilia pentru a stăvilii expansiunea arabă. În primăvara anului 1071, ultimele trupe bizantine din sudul Italiei au fost înfrânte de normanzii conduși de contele Roger al Siciliei (1071-1101). În ciuda acestui fapt, în regiune a rămas încă mult timp după aceea un număr mare de credincioși de tradiție bizantină. După ce s-au instalat în Sicilia și în sudul Italiei, normanzii au profitat de tulburările politice din Constantinopol și, sub ducele Robert Guiscard de Apulia, Calabria și Sicilia, au ocupat, în luna mai 1081, insula Corfu și cetatea Dyrrachium (Durazzo), din Albania de astăzi, cu planul de a se extinde în Peninsula Balcanică. În luna octombrie a anului 1081, normanzii au înfrânt armata tânărului împărat bizantin Alexios I Comnenul (1081-1118) și au invadat încă o dată Peninsula Balcanică în luna februarie a anului 1082, dar, de data aceasta, șansa bizantinilor a fost reprezentată de chemarea normanzilor în Italia adresată de către papa Grigorie al VII-lea (1073-1085), pentru stăvilirea armatei împăratului german Henric al IV-lea (1084-1105). Această incursiune din anul 1082 a reprezentat ultimul moment în care normanzii au încercat cucerirea Peninsulei Balcanice.

Pe lângă pierderile teritoriale cauzate de invaziile selgiucizilor în Răsărit și respectiv de expansiunea normanzilor în sudul Italiei, la sfârșitul secolului al XI-lea lumea bizantină a cunoscut și tulburările provocate de cruciade. Una dintre cauzele directe ale organizării Primei Cruciade, desfășurată între anii 1096-1099, a fost reprezentată de ocuparea de către selgiucizi a Locurilor Sfinte și interzicerea vizitării acestora de către pelerinii creștini. Cruciada întâi a fost organizată în urma apelului papei Urban al II-lea (1088-1099) la Conciliul de la Clermont din Franța, din noiembrie 1095 și a fost planificată cu acordul și promisiunea de sprijin din partea împăratului Alexios I Comnenul, care spera că teritoriile eliberate de participanții la cruciadă vor reveni în componența Imperiului Bizantin. Așa a fost posibil ca o bună parte dintre cruciați, mai ales cea formată din nobili, să fie bine primită la Constantinopol. Cu toate acestea, înțelegerea pericolului pe care îl presupunea prezența unei armate străine pe teritoriul bizantin, l-a făcut pe împărat să grăbească procesul de trimitere a latinilor spre teritoriile ocupate de selgiucizi. În urma Primei Cruciade au fost înființate în Orientul Mijlociu următoarele patru state latine: 1. Comitatul de Edessa (1098-1150); 2. Principatul de Antiohia (1098-1268); 3. Comitatul de Tripoli (1102-1289); 4. Regatul de Ierusalim (1099-1291). Toate aceste state au fost înființate în foste teritorii bizantine, pe care cruciații nu au vrut să le cedeze împăratului de la Constantinopol, cum fusese convenția. În cadrul acestor state, creștinii ortodocși au avut multe de suferit, mai ales membrii ierarhiei, care au fost înlocuiți cu clerici latini.

La începutul celui de-al II-lea mileniu creștin, Răsăritul ortodox nu se reducea doar la Imperiul Bizantin și la fostele sale provincii pierdute, ci includea întinsele teritorii ale rușilor kieveni, proaspăt încreștinați și aflați într-un proces de consolidare și expansiune. După moartea marelui principe al Kievului, Sf. Vladimir cel Mare (980-1015), în fruntea principatelor kievene au rămas cei șase fii ai săi: Sviatopolk, Boris, Gleb, Sviatoslav, Mstislav și Iaroslav. Cel mai mare dintre ei, Sviatopolk, dorind să rămână singur stăpânitor, i-a înlăturat în mod samavolnic pe primii trei frați ai săi și a dus mai multe campanii militare împotriva

mezinului, Iaroslav, fiind în final înfrânt în anul 1019. Iaroslav, cunoscut sub numele de *cel Înțelept*, a domnit singur ca mare principe de Kiev între anii 1019-1054, deși în anul 1024 a trebuit să se confrunte cu frațele său Mstislav de Cernigov. Sub Iaroslav cel Înțelept, statul kievean a cunoscut o mare înflorire, acesta fiind ctitorul Catedralei „Sfânta Sofia” din Kiev și străduindu-se să pună baze solide educației clerului prin tipărirea de cărți și înființarea de biblioteci și școli. În timpul domniei acestui principe a fost înființată Lavra Pecerska de la Kiev, care a devenit primul și, pentru întreaga perioadă kieveană, cel mai important centru cultural și spiritual al Bisericii Ortodoxe Ruse.

I.2. Pe plan bisericesc

Pe linie bisericească, mijlocul secolului al XI-lea, mai exact evenimentele din jurul Marii Schisme din vara anului 1054, au reprezentat sfârșitul epocii ecumenicității Bisericii și începutul epocii de separare radicală între cele două părți ale creștinătății calcedoniene, Răsăritul greco-arabo-slav și Apusul latin. În ceea ce privește cele patru Patriarhii Apostolice răsăritene – Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim –, acestea au fost greu afectate începând cu secolul al XI-lea, din cauza înființării, ca urmare a cruciadelor, a unor scaune ierarhice latine și alungării ierarhilor ortodocși din teritoriile noilor state latine din Levant. De asemenea, în fostele provincii bizantine din sudul Italiei s-a ajuns, după ocuparea normandă, la o situație paradoxală, în sensul că mitropolii unor teritorii mai mari erau latini, iar episcopii în direct contact cu populația erau greci, respectiv localnici. Pe lângă înființarea unor eparhii latine în teritoriile ortodoxe ocupate de latini, în Răsăritul ortodox s-au instalat membrii unor ordine monahale latine, care au înființat mănăstiri și școli pentru ortodocșii localnici, aceștia fiind expuși unei insistente propagande prozelitiste.

Teritoriile cele mai afectate de politica expansionistă latină au fost, începând cu Prima Cruciadă, Locurile Sfinte, unde latinii au luptat să

devină proprietari de terenuri în regiune. Pe lângă multele dificultăți cu care se confruntau Patriarhiile Apostolice, mai ales Patriarhia Ecumenică, la sfârșitul secolului al XI-lea, acestea au avut de luptat cu politica unionistă a majorității împăraților bizantini, începând chiar cu Alexios I Comnenul. Pentru a face față presiunilor externe tot mai insistente, dar și multor dificultăți interne, mai mulți împărați bizantini au căutat ajutoare materiale în Occident, aceste ajutoare fiind condiționate de unirea Bisericii Ortodoxe cu Biserica Romană, iar această politică a fost sprijinită chiar de unii patriarhi. Prin pierderea tot mai multor teritorii, Imperiul Bizantin a ajuns începând din secolul al XI-lea să fie din ce în ce mai redus față de teritoriul canonic al Patriarhiei Ecumenice, teritoriu pe care întâistătorii Marii Biserici s-au străduit să îl apere împotriva tendințelor de emancipare canonică ale bulgarilor, sârbilor și, în final, ale rușilor.

Însă, în secolul al XI-lea, Patriarhiile de Alexandria, Antiohia și Ierusalim aveau deja o lungă experiență în a-și desfășura activitatea sub o stăpânire necreștină, dată fiind ocuparea de către arabi, în secolul al VII-lea, a teritoriilor acestora. Pe de altă parte, Biserica Ortodoxă Rusă a avut avantajul de a fi protejată de o putere politică ortodoxă favorabilă ei, dar permanentele lupte între diferiții principii ruși, lupte uneori cu caracter fratricid, au adus multe prejudicii vieții bisericești. În ceea ce privește viața internă a întregii Bisericii Ortodoxe, începând din secolul al XI-lea, ea a fost afectată mai ales prin răspândirea unor erezii cu implicații sociale, cum a fost bogomilismul în sudul Dunării sau erezia iudaizantă de mai târziu de la Novgorod. Totodată, începând din acest secol, viața creștină din Biserica Ortodoxă a ajuns să fie tot mai influențată și susținută de activitatea mănăstirilor organizate după modelul comunităților monahale înființate oficial la Muntele Athos începând din secolul al X-lea.

I.3. Pe planul culturii teologice

Secolul al XI-lea a înregistrat și în cultura teologică bizantină, precum și în cea arabă, semnele unei schimbări care s-a manifestat tot mai

intens în perioadele care au urmat. În urma schismei dintre Răsărit și Apus, din iulie 1054, și mai ales pe parcursul desfășurării cruciadelor și a înființării unei ierarhii latine în Răsărit, teologii bizantini au fost nevoiți să facă față propagandei latine și să o combată. Astfel, începând din a doua jumătate a secolului al XI-lea, tot mai mulți teologi greci au elaborat lucrări polemice împotriva inovațiilor latinilor. Pe de altă parte însă, tocmai contactele permanente cu latinii, mai ales după Prima Cruciadă de la sfârșitul secolului al XI-lea, au avut drept urmare începutul unui lung proces de influențe latine în teologia greacă bizantină. Deși istoriografia ecleziastică ortodoxă a interpretat Marea Schismă ca pe un eveniment catastrofal, această schismă s-a consumat și impus treptat, iar ierarhii și credincioșii ortodocși, contemporani evenimentului, nu l-au considerat ca reprezentând o mare catastrofă, poate și pentru faptul că grecii și latinii erau obișnuiți încă din a doua jumătate a secolului al V-lea, din timpul schismei acachiene, și apoi din secolul al IX-lea, să se excomunicе reciproc.

Mijlocul secolului al XI-lea se caracterizează și prin interesul unor teologi bizantini pentru cultura veche elină, după ce moștenirea culturală a Greciei antice a fost adunată și în parte sistematizată începând din secolul al IX-lea. În general, termenul „elen” reprezenta pentru Sfinții Părinți echivalentul termenului „păgân”, iar scrierile filosofilor antici erau în general combătute. Dar, începând din secolul al XI-lea, bizantinii și-au schimbat atitudinea față de filosofia greacă clasică, aceasta ajungând să fie studiată în școlile bizantine până la căderea Constantinopolului sub turci, la 29 mai 1453. Un factor care a stimulat interesul bizantinilor față de filosofia antică a fost reprezentat de reorganizarea Universității din Constantinopol prin inițiativa împăratului Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), care, în anul 1045, a înființat o înaltă școală de drept, în fruntea căreia l-a pus pe Ioan Xiphilinos, ajuns mai târziu patriarh ecumenic (1064-1075), precum și o școală de Filosofie, în fruntea căreia l-a numit pe Mihail Psellos (1018-1078). Pe lângă realizările lor în domeniul științei, filosofiei, teologiei și chiar al poeziei, „teologii umaniști” s-au remarcat și prin angajamentul lor în domeniul

vieții practice politice sau bisericești. Spre deosebire de opinia generală, din categoria acestor autori unii au fost trecuți și în rândul sfinților (Gerhard Podskalsky, pp. 77, 80). Cu timpul, această tendință umanistă a făcut ca unii teologi bizantini să treacă de la influența platonice la cea aristotelică, mutare ce a dus în final la un interes crescând privind scolastica latină. Pe parcursul perioadelor în care a intrat Imperiul Bizantin la sfârșitul secolului al XI-lea, cultura teologică a fost în mare parte determinată de influența împăraților bizantini sau de interesul acestora în politica lor religioasă unionistă.

Bibliografie

În limba română: Hans-Georg BECK, *Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin*, trad. Vasile Adrian Carabă, Ed. Nemira, București, 2012; ANA COMNENA, *Alexiada*, 2 vol., trad. Marina Marinescu, Ed. Minerva, București, 1977; Louis BRÉHIER, *Civilizația bizantină*, trad. Nicolae Spinescu, Ed. Științifică, București, 1994; Nicolae IORGA, *Istoria vieții bizantine*, trad. Maria Holban, Ed. Enciclopedică Română, București, 1974.

În limbi străine: Georges OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, C.H. Beck, München, 1966; Gerhard PODSKALSKY, *Von Photios zu Bessarion. Der Vorrang humanistisch geprägter Theologie in Byzanz und deren bleibende Bedeutung*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2003; Daniel H. SHUBIN, *A History of Russian Christianity*, vol. I: *From the Earliest Years through Tsar Ivan IV*, Algora Publishing, New York, 2004; J.M. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, Oxford, 1990.